

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

Жамашева Г.С.

**БАЗАР ЭКОНОМИКАСЫНЫН ӨНӨР ЖАЙ
ТАРМАГЫНДАГЫ ИШКАНАЛАРДЫ УЮШТУРУУ
ЖАНА АЛАРДЫ БАШКАРУУНУН АБАЛЫ**

Жамашева Г.С.

**ОРГАНИЗАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ И СОСТОЯНИЕ
ИХ УПРАВЛЕНИЯ В ОТРАСЛИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ**

G.S. Jamasheva

**BUSINESS ORGANIZATION AND
STATUS THEIR MANAGEMENT IN THE
INDUSTRY MARKET ECONOMY**

УДК: 338.109.76: 338.109.87:338 (5752)

Бул маклада базар экономикасынын шартында өнөр жай тармагындагы ишкердикти уюштуруучу ишканаларынын формалары жана алардын ишмердүүлүгүнө таасир эткен сырткы жана ички факторлордун таасири каралган. Базар экономикасынын шартында Кыргызстанда түзүлгөн экономикалык шартка ылайык ишкердүүлүктүн кээ бир жагдайлары эске алынбай жатканы баарыбызга маалим. Өнөр жай тармагындагы ишкерлер өздөрүнүн ишкердик миссиясын аткаруу үчүн официалдуу иретте уюштуруу формаларга ээ болуусу абзел. Алар тартпке ылайык мамлекеттик каттодон өтүүсү зарыл жана алардын дареге, эсеп-кысап четтору жана башка реквизиттери болушу керек. Өнөр жай тармагындагы жеке ишкерлер болсо ар бир өлкөдө орун алган тартпк боюнча кандайдыр бир деңгээлде мамлекет менен байланышта болуп, тийиштүү статуска ээ болуулары зарыл. Ушул эле учурда мисалы,

Негизги сөздөр: өнөр жай, экономика, акционердик ишканалар, кичи ишканалар, орто ишканалар, экономика, ишкердик, айыл чарба, акционердик коом, дыйкан чарба.

В статье описаны перспективы обеспечения и управления малыми перерабатывающими предприятиями.

Сельскохозяйственная продукция является основным сырьем для этих предприятий. В настоящее время рассматривается техническое обеспечение малых перерабатывающих предприятий и их экономическое состояние, а также условия ведения хозяйственной деятельности. Проблемы, связанные с важными направлениями развития бизнеса, контролем инфляции и т.д. обстоятельства и их влияние на экономику Кыргызстана в целом. В мировой практике роль сельскохозяйственной переработки в развитии экономики доказана и рассмотрена многочисленными аргументами. Было отмечено, что обрабатывающая промышленность имеет отношение не только к стабилизации финансовой ситуации, но и к общей производственной деятельности в социально-экономической ситуации.

Ключевые слова: промышленность, экономика, акционерные предприятия, малые предприятия, средние предприятия, экономика, предпринимательство, сельское хозяйство, акционерное общество, крестьянское хозяйство.

The article describes the prospects for the provision and management of small processing enterprises. Agricultural products are the main raw materials for these enterprises. Currently, the technical support of small processing enterprises and their economic condition, as well as the conditions

for conducting economic activities are being considered. Problems associated with important areas of business development, inflation control, etc., circumstances and their impact on the economy of Kyrgyzstan as a whole. In world practice, the role of agricultural processing in the development of the economy has been proven and considered by numerous arguments. It was noted that the manufacturing industry is related not only to the stabilization of the financial situation, but also to the general production activity in the socio-economic situation.

Key words: *industry, economy, joint-stock companies, small enterprises, medium-sized enterprises, economy, entrepreneurship, agriculture, joint-stock company, peasant economy.*

Базар экономикасынын шартында реалдуу экономикадагы ишмердүүлүктүн түрлөрүнө жараша жана реалдуу секторлордун өзгөчөлүгүнө карап ар түрдүү формадагы ишкердүүлүктүн түрлөрүн көрсөк болот. Айыл чарбасындагы дыйкан жана фермердик чарбалар негизги уюштуруу формалар болуп саналат. Мындай чарбаларда бир эле учурда ишкердүүлүк чарбасы деп да айтсак болот. Себеби ар кандай чарбалардын максаты жалаң гана айыл чарба продукцияларын өстүрүү эмес, ошол эле учурда пайда алуу болуп эсептелет.

Айыл чарба продукцияларын өстүрүү өнөр жайдагы калыптанып калган өндүрүшкө караганда көбүрөөк изденүү, башкача айтканда ишкердүүлүк жөндөмдүүлүктү талап кылат. Эгерде курулушта же өнөр жай ишканаларында жумушчу күч негизинен калыптанган технология, орнотулган тартип боюнча ар күнү бир эле, бир типтүү жумуштарды аткаrsa, айыл чарбада табигый шарттардын өзгөрүлүп тургандыгына байланыштуу улам жаңы ыкмаларды колдонууга түрткү берет, башкача айтканда айыл чарбасында изденүү маселеси башка тармактарга караганда курчурраак турат. Бирок, бул айыл чарбасындагы эмгек татаал экендигин билдирбейт, себеби өнөр жайда, курулушта эмгектин татаалдыгы жогору болот да, ага жумушчу күч атайын билими жана тажрыйбасы аркылуу аткарат [1].

Өнөр жай тармагындагы ишкерлер өздөрүнүн ишкердик миссиясын аткаруу үчүн официалдуу иретте уюштуруу формаларга ээ болуусу абзел. Алар тартипке ылайык мамлекеттик каттодон өтүүсү зарыл жана алардын дареге, эсеп-кысап счеттору жана башка реквизиттери болушу керек. Өнөр жай тармагындагы жеке ишкерлер болсо ар бир өлкөдө орун алган тартип боюнча кандайдыр бир деңгээлде мамлекет менен байланышта болуп, тийиштүү статуска ээ болуулары зарыл. Ушул элу учурда мисалы, Кыргызстанда түзүлгөн шартка ылайык ишкердүүлүктүн кээ бир жагдайлары эске алынбай жатат. Мисалы, көп эле өнөр жай тармагындагы жеке ишкерлер мамлекеттик каттодон өтүшпөйт. Албетте жактардын түзүлүшү жалаң гана ишкерлердин салык маселелеринен качуусу же болбосо алардын тартипти билбегендигинен гана эмес башка бюрократтык негиздер менен дагы түшүндүрсө болот. Мисалы, салык органдары ишкердик документтерин жасоодо көп эле учурда керексиз тоскоолдуктарды жаратат. Экинчиден официалдуу каттоодон өткөн жалаң гана жеке ишкерлер эмес (кичи ишканалар, дыйкан чарбасы, өндүрүштөгү кичи ишканалар, соодадагы сатык точкалар) ж.б. структуралар каттоодон кийин ишке киришпей, өздөрүнүн ишкердүүлүк ишин баштабай туруп токтотуп койгон учурлар дагы көп кездешет [2].

Мындан тышкары акыркы мезгилде ушул багытта тийиштүү иш чаралар өткөрүлбөй келген, кала берсе ушул күнгө чейин бул маселе, башкача айтканда өнөр жай тармагында ишкердүүлүк тийиштүү тартипке келе элек. Ушундан улам кээде “бир күндүк” ишкердик структураны да байкоого болот. Негизинен ишкерлердин уюштуруу формалары ар түрдүү себептерге байланыштуу. Алардын арасында эң негизги болуп ишканалардагы кызматкерлердин саны жана ишканалардагы өндүрүштүн же кызмат көрсөтүүсүнүн көлөмүнө ылайык болот (1-табл.).

Өнөр жай тармагындагы ишканаларды классификациялоо белгилери

Классификациялык код	Кызматкерлерге төлөнгөн орточо тизмелик саны боюнча ишканалардын тиби	Кызматкерлерге төлөнгөн орточо тизмелик санынын маанилеринин босогосу жана интервалы		Жүгүртүүнүн (өндүрүүнүн, иштердин жана кызмат көрсөтүүлөрдүн) жалпы көлөмүнүн маанилеринин босогосу жана интервалы	
		I топ	II топ	I топ	II топ
10	Чакан ишканалар анын ичинде өзгөчө чакандар	50гө чейин кошо эсептегенде 15ке чейин кошо эсептегенде	15ке чейин кошо эсептегенде 7ге чейин кошо эсептегенде	500гө чейин 150гө чейин	500гө чейин 230га чейин
20	Орто ишканалар	51ден 200гө чейин	16дан 50гө чейин кошо эсептегенде	500дөн 2000гө чейин	500дөн 2000гө чейин
30	Ири ишканалар	201ден жогору	51ден жогору	2000ден жогору	2000ден жогору

Маалымат булагы: “Кыргызстандагы чакан жана орто ишкердик”. Кыргызстан улуттук статистикалык комитетинин акыркы беш жылдык маалыматы (2015-2020-жж.) [3].

Таблица көрсөткөндөй өнөр жай тармагындагы кичи ишканаларга 50гө чейин кызматкерлери бар аструктура кирет, анын ичинен өзгөчө чакандар 15ке чейин, ал эми экинчи тобуна өтө чакандар 7ге чейин кызматкерлери барлар саналат. Ушул эле учурда кичи ишканаларды өндүрүүнүн көлөмү аркылуу да аныктасак болот. Тактап айтканда, эгерде ишкана бир жылда 500 миң сомго чейин товар өндүрсө же кызмат көрсөтсө, анын ичинен 150 миң сомго чейинкилери өзгөчө кичине ишканалар деп эсептелет.

Албетте ишканалардын жогоркудай тартиптеги бөлүнүшү эсеп-кысапта статистикалык отчетторду түзүүдө бир топ ыңгайлуулукту түзөт, себеби ишканалардын товардык соодасы ишканалардын атаандаштыкка туруштук берүүсүнө, чыгарган товарларга муктаждыкка жана башка шарттарга байланыштуу болот.

Ишканаларды классификациялоонун дагы бир мааниси алардын бири-бирине болгон катнашын аныктоо жана ар бир тармактагы ишканалардын өз ордун табуу болуп эсептелет. Мисалы, 2020-жылдын 1-январына карата Кыргыз Республикасында

13,5 миң ишканалар, анын ичинен 12,7 миң чакан, 0,8 миң орточо ишкана иштеген. Ишканалардын 25 пайыздан көбү өзүнүн ишмердигин дүң жана чекене соода; автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоодо, 16,5 пайыз өнөр жайда, 11,8 пайызга жакыны кесиптик, илимий жана техникалык ишмердикте ишке ашырышкан. 2020-жылдын 1-январына карата өзүнүн бизнесин ачууга катталган жеке ишкерлердин саны 350,7 миң адамды түзгөн. 2015-2019-жылдардагы чакан жана орто ишкердик субъекттери тарабынан өндүрүлгөн орточо эсеп менен кошумча дүң наркынын үлүшү ИДПга карата 40 га жакын пайызды түзөт. 2019-жылдын жыйынтыгы боюнча анын көлөмү 155485,4 млн. сом өлчөмүндө же ИДПга карата 39 пайызга түзүлгөн(4).

Кичи ишканалардын формасын аныктоодо эң негизгилерден болуп алардын алдыга койгон милдеттерди аткаруудагы ыкмалар болуп эсептелет, себеби ар кандай уюштуруу форма жалаң гана аткарган жумушуна, профилине же болбосо тармагына карабастан иш жүргүзүүдөгү мүнөздөргө көз каранды боло алат. Ушуга байланыштуу ишкердүүлүктүн негизги миссиялары тууралуу сөз салсак да

болот. Төмөндө практикада ишкердүүлүк жөнүндө көп таралган пикирлерди да айтсак болот. Алар төмөнкүлөр:

- ишкер адам тобокелчиликке барууга даяр болуш керек;
- экономикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүдөгү ортомчулук милдетти аткаруу;
- ишкердүүлүк киреше алууга багытталган ишкердүүлүк;
- жеке жана инновациялык демилгелердин негизинде иш жүргүзүүчү структура;
- өзүнүн кызыкчылыгын коргоодогу чөйрө;
- экономикалык кызмат аркылуу пайда табуучу жумуш ж.б.

Жогоруда келтирилген маалыматтар боюнча ишкердүүлүктүн негизинен эки уюштуруу формалары болот. Алсак, айыл чарбада бул үй-бүлөлүк ишмердүүлүк, жеке көмөкчү чарба жүргүзүү, ал эми өнөр жайда же курулушта жеке ишкердүүлүктүн да орду бар. Ушул эле учурда ишкердүүлүктүн орчундуу бөлүгү анын коомдун коллективдик формаларында жүргүзүлөт. Айрым учурда ишкердүүлүк менен өндүрүштү уюштуруу формаларынын тыгыз байланышын белгилөө менен алардын айырмачылыгын дагы белгилеп кетиш керек.

Албетте ишкердүүлүктө уюштуруу форма негизгилерден болуу менен биргеликте алардын турмуш циклине да көңүл буруу керек. Мисалы, Кыргызстанда өткөн кылымдын 90-жылдарынан XXI кылымга чейинки аралыкта ишкер ишканаларды өтө эбегейсиз көп санда ачкан. Бирок ушул учурда мисалы, Ош облусунда ачылган ишканалардын 15-18 пайызы өз иштерин баштабай туруп жабылууга дуушар богон. Ал эми 20-30 пайызы 2-3 жылга жетпей өздөрүнүн ишкердүүлүгүн токтотушкан, 10-15 пайыз ишканалар гана өздөрүнүн ишмердүүлүгүн улантып келе жатат. Албетте мындай көрүнүш дүйнөлүк практикадагы көрүнүштөргө окшош болгону менен ишкердүүлүктүн оңой эместигин, ага тоскоолдук кылган объективдүү же субъективдүү факторлор бар экендиги билинди. Алгачкы мезгилде кичи ишканаларды ачуу бир топ жеңил болсо, улам-улам бул маселе татаалдашып админи-

стративдик жана бюрократиялык, жасалма тоскоолдуктарды жаратуу менен да коштолду.

Кайра иштетүүчү ишканалардын өнүгүүсүнө жагымсыз социалдык-экономикалык кырдаал терс таасирин тийгизет, анын өзгөчөлүгү:

- калктын натыйжалуу суроо-талабынын төмөндөшү, керектөө чыгымдарындагы азык-түлүк товарларынын үлүшүнүн көбөйүшү, товарлардын ортосунда натыйжалуу суроо-талаптын кайра бөлүштүрүлүшү (эт, май, сүткө баанын төмөндөшү жана картошка, нан жана нан азыктарынын көбөйүшү), сатуу көйгөйүн жаратат;

- алыскы чет өлкөлөрдөн өнүмдөрдү импорттоого болгон эффективдүү суроо-талаптын төмөндөшүнө, ички баалардын дүйнөлүк баага жакындашуусуна байланыштуу продукциянын ашыкча запасы;

- айыл чарбасынын жана кайра иштетүү өнөр жайынын кирешелүүлүгүнүн төмөндүгүнөн жана рентабелдүүлүгүнүн улам сунуштун төмөндөшү;

- рационалдуу адистештирүүнүн негизин бузган продукцияны ташуунун жогорку наркы, анын эң ыңгайлуу өндүрүш зонасында продукцияга суроо-талаптын жетишсиздигине, керектөө куржунун жалпы наркындагы негизсиз дифференциацияга алып келет;

- азык-түлүк базарларынын иштешинин натыйжалуу экономикалык механизмдин жоктугуна байланыштуу салыштырмалуу обочолонуу.

Кыргыз Республикасынын туруктуу экономикалык өсүшү ички дүң өнүмдүн болжол менен 20 пайызын камсыз кылган айыл чарбасынын андан ары жана натыйжалуу өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Экономиканын агрардык сектору калкты азык-түлүк менен камсыз кылуунун жана айыл тургундарын гана эмес, республиканын айыл чарба сырьелорун кайра иштетүүчү өнөр жай борборлорунун жумуш орундарын түзүүнүн негизги булагы болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын климаттык шарттары айыл чарба өндүрүшүнүн эмгекти көп талап кылган тармактарынын бири болгонуна карабастан, ички жана тышкы рыноктордо суроо-талапка

ээ болгон айыл чарба өсүмдүктөрүнүн, айрыкча мөмө-жемиштердин көп түрлөрүн өстүрүү үчүн ыңгайлуу. Демек, республиканын айылдык товар өндүрүүчүлөрү келечекте жашылча-жемиш азыктарынын экспортко багытталган түрлөрүн өндүрүүнү көбөйтүүнү көздөп жатышат, анткени алар ири киреше алып, айыл калкын жумуш менен камсыз кылышат. Азыркы этапта биздин мамлекетте кайра иштетүү өнөр жайы үчүн кечиктирилгис маселелердин бири - бул өнөр жай продукциясын сатуу. Бул үчүн, биздин оюбузча, атаандаштыкка жөндөмдүү, айрыкча экспортко багытталган продукцияны өндүрүү жетишсиз.

Мөмө-жемиш азыктарын өндүрүүнүн жана сатуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн маркетинг тутумун өркүндөтүү керек. Бул үчүн товар өндүрүүчүлөрдүн базар менен болгон мамилесин өркүндөтүү, жашылча-жемиш продуктуларынын ар кандай каналдар аркылуу рынокко киришин уюштуруу, дүң базар жана мөмө-жемиш продуктуларын сатуу үчүн орун тандап алуу, ошондой эле соода жүргүзүү үчүн санитардык-гигиеналык шарттарды өз деңгээлинде камсыз кылуу, базар шарттарын көзөмөлдөө, талапка ылайык камсыз кылуу базардын мүмкүнчүлүктөрү менен жашылча-жемиш керектөөчүлөрүнүн сатып алуу жөндөмүнүн ортосундагы тең салмактуулук.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү максатында, 2017-жылдын 30-мартындагы N191 "Кыргыз Республикасынын тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү программасы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 30-мартындагы N191 токтому кабыл алынган. каржылык колдоо, ошондой эле Программанын иш-чараларын жүзөгө ашыруу механизмдери жана алардын натыйжалуулугун көрсөткүчтөрү. Программа Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы N11 "2013-2017-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы жөнүндө" Жарлыгын, кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнүн алкагында Кыргыз Респуб-

касынын Өкмөтү тарабынан кабыл алынган токтомдорун жана буйруктарын эске алуу менен иштелип чыккан. экспорттук потенциал, ошондой эле ден-соолукка пайдалуу тамактануунун талаптарына жооп берген тамак-аш азыктарын керектөөнүн сунуш кылынган ченемдерин жана өлкөнүн агро-өнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн маселелерин чечүүгө багытталган бир катар ведомстволук максаттуу программаларды эске алуу менен.

Программанын негизги максаты - тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү, ошондой эле азык-түлүктүн жана чийки заттын ички булактарын өнүктүрүүдө туруктуулукка жетишүү аркылуу өлкө калкынын коопсуз жана сапаттуу тамак-аш менен кепилденген жана туруктуу камсыз болушун камсыз кылуу. Программа өнөр жайды модернизациялоо, каржы, экономикалык жана социалдык маселелерди чечүү үчүн зарыл шарттарды түзүү жана республиканын 2021-жылга чейинки социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн максаттарын ишке ашырууга көмөктөшүү максатында иштелип чыккан. Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү программасында көрсөтүлгөн тапшырмаларды ишке ашырууда, тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүү, тез төлөнүүчү тармактарын кеңейтүү, жагымдуу инвестициялык климатты түзүү, орто жана төмөнкү деңгээлдеги адистерди окутуу зарыл. Инновациялык технологияларды киргизүү, дүйнөлүк азык-түлүк базарларында экспорттун көлөмүн кеңейтүү менен алектенүү керек.

Негизинен ишкердүүлүктү уюштуруу максатында аларга таасир этчү факторлорду аныктоодо чоң роль ойнойт. Учур талабына туура келүүчү жаңы идеяны табуу, аны практикалык жактан ишке ашыруу ар бир ишкердин, эң негизги жана өтө татаал милдеттеринин катарынан орун алат.

Мындай талылуу маселени туура, өз убагында туура чечүүгө жетишүү үчүн чыгармачылык менен ой жүгүртүү, жаңы чечимди табуу жетишсиз, ошондуктан калыптанган жагдайга карата болгон мүмкүнчүлүктү туура пайдаланууну алдын ала билүү эң башкы маселе болуп эсептелет. Тагыраак

айтканда, “иштикүүлүктүн” маңызына дал келүүчү сезимталынын ийкемдүүлүгү, тынымсыз изденүүчүлүк, чыгармачыл маанай, пайданы жана артыкчылыкты камсыз кылууга жетишүү ж.б кирет. Ишкердин жеке негизги сапатын төмөнкүдөй көрсөткүчтөрү менен ачып көрсөтүүгө болот:

- жаңы мүмкүнчүлүктүрдү эртелеп издөө демилгеси жана алдыга коюлган максатты ишке ашыруу үчүн талыкпай изденүү, артынан түшүү жана туруктуулукту, тынбай иштөөгө жетишүү;

- алдыда кездешүүчү тобелдикке даяр болуу, кам көрүү, жоопкерчиликти толугу менен өзүнө жүктөө жана тигил же бул өндүрүштүк, уюштуруучулук ишти аныктоодо өз алдынча чечүүгө жетишүү, өзүнө толук ишенүү;

- баштаган ишти натыйжалуу, сапаттуу бүткөрүүгө чыгармачылык, изденүү менен аракет кылуу, жыйынтыгын чыгаруу, бизнестеги, айрыкча

кичи, орто бизнестеги негизги багыттарын келечектеги өнүгүү өзгөчөлүктөрүн көрө билүү жана жекече уюштурууну, талап кылууну так аткаруу, кол астында иштегендердин жасаган жумуштарын көзөмөлдөй билүү;

- улам жаңы маалыматтар боюнча толук кабардар болуу, иштикүү карым-катнашты жүргүзүү, өтө ийкемдүүлүктү калыптандыруу.

Адабияттар:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: учебник / Ш.Мусакожоев. / Кыргызский экономический университет. - Бишкек, 2017. - 156 б.
2. Арзыбаев А.А. Современная система учета и анализа эффективности использования капитала. / Монография. - Б.: «Электронная библиотека», 2018. - 260 с.
3. Социально-экономическое развитие Кыргызской Республики. / Сборник Нацстаткома, 2015-2020-жж.
4. Коллектив авторов. Международные стандарты финансовой отчетности. - Б., 2019. - 320 с.